

Zapożyczenia z *Epitome* dzieła Teodora Lektora w *Kronice* Jerzego Mnicha dla okresu panowania cesarzy Teodozjusza II i Marcjana¹

Borrowings from *The Epitome* of the Work of Theodore Lector
in *The Chronicle* of George the Monk for the Reign of Emperors
Theodosius II and Marcian

Rafał Kosiński²

Abstract: The purpose of this article is to analyse the use of sources by George Monk in his *Chronicle*. The analysis concerns George Monk's use of the *Epitome* of the works of Theodore Lector (*Historia tripartita*, *Historia ecclesiastica*) which were written in the early sixth century for the period of the reigns of Emperors Theodosius II and Marcian. Both obvious borrowings and information taken through Theophanes' *Chronography* are analysed. In addition, the author suggests, on the basis of analogies with the work of Theophanes, that three other passages in the *Chronicle* – the account of the awakening in Ephesus of the persecuted under Decius, the description of the revelation of the Trisagion hymn in Constantinople under the episcopate of Proclus, and the description of Pulcheria's choice of Marcian as successor to Emperor Theodosius II – were probably originally found in the aforementioned works of Theodore Lector.

Keywords: George the Monk (Hamartolos); Theodore Lector; Byzantine historiography; Trisagion; Pulcheria; Seven Sleepers of Ephesus; Theophanes Confessor

W swym artykule z 1882 roku Carl de Boor poddał analizie część *Kroniki* Jerzego Mnicha opisującej wydarzenia z okresu panowania cesarzy Leona I, Leona II, Zenona i Teodozjusza³. Zakres chronologiczny nie był przypadkowy – de Boor wybrał część *Kroniki* pozabawionej niemal całkowicie teologicznych wtrętów, które w innych

¹ Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr 2022/47/B/HS3/00389.

² Prof. dr hab. Rafał Kosiński, Wydział Historii, Uniwersytet w Białymstoku, Polska; email: r.kosinski@uwb.edu.pl; ORCID: 0000-0003-1245-6729.

³ C. de Boor, *Zur Kenntniss der Weltchronik des Georgios Monachos*, w: *Historische Untersuchungen. Arnold Schaefer zum fünfundzwanzigjährigen Jubiläum seiner akademischen Wirksamkeit*, Bonn 1882, s. 276-295.

partiach tego dzieła przytłaczają materiał historyczny⁴. W tym artykule niemiecki filolog doszedł do wniosku, że Jerzy Mnich korzystał dla tego okresu zasadniczo z trzech źródeł: *Chronografii* Teofanesa, *Epitome* Teodora Lektora i *Chronografii* Jana Malalasa, przy czym to ostatnie dzieło zostało wykorzystane przez Jerzego w najmniejszym stopniu.

W wyniku dogłębnej analizy poszczególnych rękopisów de Boor doszedł do następujących wniosków. Po pierwsze, uznał, że Jerzy Mnich odtwarza *Epitome* Teodora Lektora znacznie wierniej niż Teofanes, który wspomniane źródło twórczo przekształcał i zaburzał jego porządek chronologiczny, zmieniając kolejność opowieści⁵. *Epitome* było w IX i X wieku podstawowym zasobem informacji o okresie wczesnobizantyńskim, stąd było obficie wykorzystywane przez kronikarzy bizantyńskich tego okresu. Rodzi to podstawową trudność w uznaniu, czy poszczególni autorzy, a w naszym przypadku Jerzy Mnich, wykorzystywali to dzieło bezpośrednio czy też za pośrednictwem któregoś ze wcześniejszych źródeł. Dla okresu panowania cesarza Anastazjusza *Epitome* było podstawowym źródłem Jerzego, który w tej części w niewielkim stopniu skorzystał z Teofanesa⁶.

Po drugie, de Boor zaproponował, że dwa passusy z *Kroniki* Jerzego, mimo że nie są poświadczone w dziele Teofanesa, pochodzą z *Epitome*: jeden dotyczący szaty Maryi, drugi konstantynopolitańskiego biskupa Eufemiusza (ed. de Boor, s. 617, 5-13 oraz 623, 20-624, 3)⁷. Po trzecie, uznał, zgadzając się z Ferdinandem Hirschem, że pierwotna forma *Kroniki* Jerzego zachowała się w rękopisach Coisliniani 310 i 134, nie zaś w rękopisie Coislinianus 305, na co przytoczył szereg argumentów filologicznych⁸.

W 2017 roku opublikowałem artykuł, w którym rozwijałem wniosek de Boora, analizując wszelkie zidentyfikowane wówczas przeze mnie passusy zaczerpnięte przez Jerzego z *Epitome Historii Kościoła*

⁴ C. de Boor, *Zur Kenntniss der Weltchronik des Georgios Monachos*, s. 279.

⁵ C. de Boor, *Zur Kenntniss der Weltchronik des Georgios Monachos*, s. 281 i 293.

⁶ C. de Boor, *Zur Kenntniss der Weltchronik des Georgios Monachos*, s. 295.

⁷ C. de Boor, *Zur Kenntniss der Weltchronik des Georgios Monachos*, s. 283.

⁸ C. de Boor, *Zur Kenntniss der Weltchronik des Georgios Monachos*, s. 277-278 i 289. Tezę tę podtrzymał i wzmocnił w swej późniejszej pracy (*Neue Fragmente des Papias, Hegesippus und Pierius in bisher unbekannten Excerpten aus der Kirchengeschichte des Philippus Sidetes*, TU 5/2, Leipzig 1888, s. 177-178), gdzie uznał, że narracja rękopisu Coislinianus 305 jest z reguły niespójna.

Teodora Lektora, czy to bezpośrednio czy też za pośrednictwem *Chronografii* Teofanesa. W tym studium podtrzymałem większość tez niemieckiego filologa, niektóre z nich jednak poddając krytyce⁹. Zgodziłem się z de Boorem, że obecne w *Kronice* zapożyczenia z epitomy dzieł Teodora i Jana Diakrinomenosa są najczęściej dosłowne, Jerzy zmienia zazwyczaj jedynie początkowe i ewentualnie końcowe zdanie, dostosowując je do swej narracji. Z uwagi na to, że Jerzy nie cytuje *Chronografii* Teofanesa (poza jednym przypadkiem) z wiernością, z jaką cytował *Epitome* Teodora Lektora, a różnice między oboma tekstami nie mogą być wyłącznie wynikiem stylistycznej transformacji tekstu, uznałem poza tym za możliwe, że Jerzy nie wykorzystał znanej nam dziś wersji *Chronografii*, a być może jej epitomę. Uznałem natomiast za mało prawdopodobne, by passus Jerzego Mnicha (s. 623, 20-624, 3), dotyczący Eufemiusza, pochodził z *Epitome*, wywodzenie zaś drugiego z zaproponowanych tekstów z *Epitome* (s. 617, 5-13) uznałem za możliwe, ale wysoce hipotetyczne. W końcu dopuściłem możliwość, że anegdota o cesarzu Teodozjuszu II i mnichu mieszkającym pod Konstantynopolem (s. 607, 13-608, 9) również może pochodzić z dzieła Teodora. W tym wypadku, z uwagi na długość opowieści, za pośrednictwem nieznanego dziś źródła nawiązywałaby do pełnego tekstu *Historii Kościoła*, nie zaś do *Epitome*.

W niniejszym artykule pragnę zrewidować moje ówczesne spostrzeżenia oraz uzupełnić je o nowe passusy, które, jak sądzę, Jerzy zaczerpnął z *Epitome*, zestawiając je jednocześnie z przekazem Teofanesa. W tym celu postanowiłem rozszerzyć analizę na okres obejmujący również panowanie cesarza Teodozjusza II, od którego Teodor Lektor rozpoczyna swoją *Historię Kościoła*, zwłaszcza że Jerzy umieszcza część informacji dotyczących panowania Teodozjusza w okresie rządów jego następcy.

Rozpocznę od rewizji dwóch analogii tekstu Jerzego do *Epitome*, które analizowałem już we wspomnianym wyżej artykule. W pierwszym przypadku badany passus dotyczył pobożności i sprawiedliwości cesarza Marcjana (s. 611, 12-14). Nie został on jednak zaczerpnięty z *Epitome* 20 (365), jak dalsza część tego passusu (s. 611, 14-17), lecz z *Epitome* 19 (354), co ilustruje poniższe zestawienie¹⁰:

⁹ R. Kosiński, *The Chronicle by George the Monk and Its Relation to Theodore Lector's Work*, „Res Gestae” 5 (2017) s. 46-72.

¹⁰ Cytując *Kronikę* Jerzego Mnicha, odwołuję do tekstu wydania de Boora, który w aparacie uzupełniam o różnice występujące w Codex Coislinianus 305 (oznaczony

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 611, 12-14	Teodor Lektor, <i>Epitome</i> 19, ed. Kosiński – Szopa – Twardowska, s. 206-207 = <i>Epitome</i> 354, ed. Hansen, s. 100, 11-13
Ὁ μέντοι Μαρκιανὸς εὐσεβῆς ἄγαν καὶ δικαιοκρίτης ὑπάρχων ἐκέλευσεν ἄρχοντα ἐπὶ δόσει χρημάτων μὴ γίνεσθαι.	Μαρκιανὸς Ἰλλυριὸς τὸ γένος, τριβοῦνος ὢν, προβεβηκὼς ἐν ἡλικίᾳ, ἐν πολέμοις γενόμενος ἄριστος, ἀνηγορεύθη βασιλεὺς ἐν τῷ Ἐβδόμῳ ὑπὸ παντὸς τοῦ στρατοῦ· ὃς εὐθὺς ἐκέλευσεν ἄρχοντα ἐπὶ δόσει χρημάτων μὴ γίνεσθαι.

Kolejne uzupełnienie dotyczy passusu ze s. 616, 6-10, który w artykule z 2017 roku w całości porównałem z *Epitome* 62 (398b), jednak pierwsze zdanie, dotyczące pojawienia się w Konstantynopolu niezwykłego znaku na niebie (s. 616, 6-7), nie występuje w zachowanych do naszych czasów rękopisach *Epitome*. Można jednak z dużą dozą prawdopodobieństwa również i je przypisać Teodorowi Lektorowi z tego względu, że zdanie to figuruje w łacińskiej *Kronice* Wiktora z Tonnonny, która w tej części opierała się na *Historii Kościoła* Teodora Lektora¹¹. Zestawienie obu passusów pokazuje, że czerpały one ze wspólnego źródła, a ponieważ informacja o tym zjawisku znajduje się również u Teofanesa (s. 115, 1-2), wspólnym źródłem dla powyższych informacji mogła być jedynie *Historia Kościoła* Teodora Lektora, czy to w swej pierwotnej formie (Wiktor), czy też w formie *Epitome* (Jerzy, Teofanes).

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 616, 6-7 (pogrubienie – greckie odpowiedniki łacińskich zdań Wiktora z Tonnonny)	Wiktor z Tonnonny, <i>Chronica</i> s.a. 467, 1, ed. Kosiński, s. 244	Teofanes, <i>Chronographia</i> , AM 5958, ed. de Boor, s. 115, 1-2 (pogrubienie – dosłowne paralele z dziełem Jerzego Mnicha)
---	--	---

siglum C), jakkolwiek w części poświęconej panowaniu Teodozjusza II i Marcjana kodeks ten zazwyczaj nie dostarcza znaczących różnic tekstowych.

¹¹ Zob. R. Kosiński, *Wiktor z Tonnonny i jego dzieło*, Kraków 2023, s. 113-146.

ἐφ' οὗ σημείον ἐφάνη ἐν τῷ οὐρανῷ νεφέλη σαλπυγγοειδὴς ἐπὶ ἡμέρας μ'.	<i>Signum in caelo ex nube velut contum apparuit per dies XL¹².</i>	Τούτῳ τῷ ἔτει σημείον ἐφάνη ἐν τῷ οὐρανῷ, νεφέλη ὥσπερ σάλπιγγος ἐκτύπωμα ἔχουσα ἐπὶ ἡμέρας μ' καθ' ἐσπέραν.
--	---	---

Informacja Teofanesa wykazuje paralele z tekstem Jerzego Mnicha. Tekst Wiktora również jest niemal dosłownym tłumaczeniem tekstu Jerzego i Teofanesa, z jednym, jakkolwiek ważnym wyjątkiem – Jerzy informuje, że chmura na niebie przybrała kształt trąby, podczas gdy Wiktor wspomina o kształcie włóczni. Wszystkie powyższe źródła są zgodne, że nienaturalne zjawisko trwało 40 dni.

Inny passus z *Kroniki* Jerzego Mnicha umieszczony przez niego za panowania cesarza Marcjana (s. 610, 22-611, 5) jest analogiczny z epitomą innego dzieła Teodora Lektora, *Historia tripartita – Epitome* 301 (ed. Hansen, s. 91, 7-10). W porządku *Epitome* opowieść ta dotyczyła początku panowania cesarza Teodozjusza II. Jerzy przeniósł ją jednak na panowanie cesarza Marcjana, wiążąc ją z informacją o śmierci cesarzowej Pulcherii. Opowieść ta zamieszczona została również w *Chronografii* Teofanes (s. 81, 8-12). Odmienne lekcje w *Kronice* Jerzego obecne w rękopisie Coislinianus 305 (C) podają w przypisach.

¹² Theodor Mommsen (*Victoris Tonnennensis episcopi Chronica*, MGH, Auctores antiquissimi 11, Berlin 1894, s. 187) i Antonio Placanica (*Vittore da Tunnuna, Chronica. Chiesa e impero nell'età di Giustiniano*, ed. A. Placanica, Firenze 1997, s. 10) przyjęli wersję XL, która miała figurować w niezachowanym obecnie rękopisie Codex Perezianus Segobrigensis (P-S), wywodząc się z również niezachowanego rękopisu Codex Soriensis (So). Zob. aparat krytyczny w wydaniu Mommsena: *S emendans puto ex Soriensi*. Aparat krytyczny w wydaniu Placanici informuje ponadto, że lekcja ta znajduje się w rękopisie Codex Perezianus Toletanus (P-T). W pozostałych rękopisach, w tym w najstarszym z zachowanych Codex Universitatis Complutensis (U), widnieje liczba X, stąd Carmen Cardelle de Hartmann (*Victoris Tunnunensis Chronicon cum reliquiis ex Consularibus Caesaraugustanis et Iohannis Biclarensis Chronicon*, ed. C. Cardelle de Hartmann, *commentaria historica ad Consularia Caesaraugustana et ad Iohannis Biclarensis Chronicon* ed. R. Collins, Corpus Christianorum Series Latina 173A, Turnhout 2001, s. 11), podążając głównie za treścią rękopisu U, zdecydowała się na liczbę widniejącą na jego kartach, jakkolwiek w jej wydaniu brakuje informacji w aparacie krytycznym dotyczącym innych lekcji. Jak widać, lekcja XL znajduje potwierdzenie w *Kronice* Jerzego, która podaje, że opisanie zjawisko na niebie trwało przez 40 dni.

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 610, 22-611, 5 (pogrubienie – dosłowne paralele z <i>Epitome</i> Teodora Lektora)	Teodor Lektor, <i>Epitome</i> 301, ed. Hansen, s. 91, 7-10 (pogrubienie – dosłowne paralele z dziełem Teofanesa)	Teofanes, <i>Chronographia</i> , AM 5901, ed. de Boor, s. 81, 8-12 (pogrubienie – dosłowne paralele z dziełem Jerzego Mnicha)
καὶ γὰρ ἦν ὄντως πάσης ἀρετῆς κεκοσμημένη, ὥς καὶ τὸν ἀδελφὸν Θεοδοσίον <u>ἐκπαίδευεν</u> εἰς πάντα ¹³ οἷον ἡθὸς τε καὶ λόγον καὶ βάδισμα καὶ γέλωτα καὶ ἐνδυμάτων περιβολὴν καὶ σχῆμα καθέδρας καὶ στάσεως, προηγουμένων δὲ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν ἐπιμελῶς αὐτὸν ¹⁴ ἐδίδασκεν.	εἰς πάντα δὲ τὸν ἀδελφὸν ἐκανόνιζεν, ἡθὸς τε καὶ λόγον καὶ βάδισμα καὶ γέλωτα καὶ ἐνδυμάτων περιβολὴν καὶ σχῆμα καθέδρας καὶ στάσεως βασιλικῶς ἐπαίδευε, πρὸ δέ γε ἀπάντων τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν αὐτὸν ἐπιμελῶς ἐδίδασκεν· ὡσαύτως δὲ καὶ περὶ τὰς ἀδελφὰς διεγίνετο.	Θεοδοσίον δὲ τὸν ἀδελφὸν ἐπαίδευσε σοφωτάτῃ τυγχάνουσα καὶ θεῖον νοῦν κεκτημένη. τὸν δὲ ἀδελφὸν Θεοδοσίον πρὸ πάντων μὲν εἰς τὴν κατὰ θεὸν εὐσέβειαν, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς ἡθὸς καὶ λόγον καὶ βάδισμα καὶ γέλωτα καὶ στολὴν καὶ καθέδραν καὶ στάσιν βασιλικῶς ἐξεπαίδευσεν.

Powyższe zestawienie pokazuje, że tekst Jerzego jest bardziej zbieżny z *Epitome* niż z *Chronografiq*, stąd Jerzy zapewne w tym przypadku korzystał bezpośrednio ze streszczenia dzieła Teodora.

Druga z tych opowieści dotyczy uzdrowienia i nawrócenia żydowskiego paralityka przez Attyka, biskupa Konstantynopola w latach 406-425 (s. 605, 6-9). Ta znajduje się również zarówno w *Epitome* 303 (ed. Hansen, s. 91, 14-16), jak i w *Chronografii* Teofanesa (ed. de Boor, s. 81, 17-19).

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 605, 6-9 (pogrubienie – dosłowne paralele z <i>Epitome</i> Teodora Lektora)	Teodor Lektor, <i>Epitome</i> 303, ed. Hansen, s. 91, 14-16 (pogrubienie – dosłowne paralele z dziełem Teofanesa)	Teofanes, <i>Chronographia</i> , AM 5902, ed. de Boor, s. 81, 17-19 (pogrubienie – dosłowne paralele z dziełem Jerzego Mnicha)
καὶ Ἀττικὸς ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ἰουδαῖόν τινα παράλυτον νοθετήσας εἶτα ¹⁵ βαπτίσας ὑγιῇ παραδόξως ἐκ τῆς κολυμβήθρας ἀνήγαγεν.	Ἀττικὸς ὁ ἐπίσκοπος πολὺς εἰς τὰ περὶ θεὸν εἶναι ιστόρηται. ἐπὶ αὐτοῦ δὲ Ἰουδαῖος παραλυτικὸς προσελθὼν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ βαπτισθεὶς ὑγιῇ ἐκ τῆς κολυμβήθρας ἀνῆλθεν.	Τούτῳ τῷ ἔτει Ἀττικὸς, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Ἰουδαῖόν τινα παραλυτικὸν νοθετήσας, πείσας τε καὶ βαπτίσας ὑγιῇ ἐκ τῆς κολυμβήθρας ἀνήγαγεν. κατὰ θεὸν γὰρ λέγεται βεβιωκέναι.

¹³ C, f. 276r: „εἰς πάντα μὲν ἐξεπαίδευσεν”.

¹⁴ C, f. 276r: „αὐτὸν ἐπιμελῶς”.

¹⁵ C, f. 276r: „καὶ”.

Tym razem porównując powyższe teksty, należy uznać, że tekst Jerzego wykazuje bliższe podobieństwo z tekstem Teofanesa niż z *Epitome*, stąd istnieje możliwość, że Jerzy poznał tę anegdotę za pośrednictwem *Chronografii*.

Oprócz tych oczywistych zapożyczeń z epitomy *Historii Kościoła* Teodora Lektora w *Kronice* Jerzego znajdują się trzy passusy, których brakuje w *Epitome* w zachowanej do dziś formie, ale które poprzez podobieństwo do informacji w *Chronografii* Teofanesa oraz układ opowieści mogą pochodzić z pełniejszej, dziś już niezachowanej, wersji epitomy. Teofanes wykorzystał bowiem *Epitome* jako główne źródło do odtwarzania historii, poczynawszy od panowania Konstantyna I do Anastazjusza I¹⁶. W związku z tym powinniśmy poddać analizie wspólne dla obu dzieł passusy dotyczące tego okresu dziejów, których nie sposób znaleźć w innych źródłach, gdyż mogły one zostać zaczerpnięte z obecnie zdekompletowanej epitomy dzieła Teodora Lektora. Dodatkowym argumentem za tym przemawiającym jest *modus operandi* Jerzego, który zazwyczaj korzysta ze swych źródeł po kolei, wykorzystując jedno źródło w ciągu kilku opowieści, po czym przechodzi do kolejnego. Dwa pierwsze z interesujących nas tu passusów następują bezpośrednio po sobie i są poprzedzone informacją o tym, że Teodozjusz II wznosił w Chalkopratejach kościół Theotokos, który wcześniej był żydowską synagogą (s. 604, 10-12). Wydaje się, że passus ten mógł zostać zapożyczony z *Chronografii* Teofanesa, który również wspomina o tym, że świątynia ta wcześniej była synagogą, przypisuje jednak jej budowę Pulcherii, nie zaś Teodozjuszowi. *Epitome* 363 (ed. Hansen, s. 102, 23-25) również przypisuje wzniesienie tej budowli Pulcherii, ale informuje też o innych jej fundacjach, nie wspomina jednak o wcześniejszej synagodze. W każdym razie wydaje się, że pierwotny przekaz Teodora został znacząco zniekształcony w późniejszej tradycji. Po interesujących nas passusach następuje w dziele Jerzego analizowana powyżej anegdota o uzdrowieniu przez biskupa Konstantynopola żydowskiego paralityka.

Pierwszy z tych passusów (Jerzy Mních, *Chronica*, s. 604, 14-15 ~ Teofanes, *Chronographia*, s. 88, 32-33) dotyczy przebudzenia się dzieci w Efezie, które zasnęły w okresie prześladowań chrześcijan za panowania cesarza Decjusza. Obie opowieści mają podobną długość, jednak w pewnych szczegółach się różnią, tak że nie sposób uznać, że Jerzy zaczerpnął tę informację wprost z *Chronografii*. W poniższym zestawieniu pogrubieniem zaznaczono dosłowne paralele z obu źródeł.

¹⁶ Ch. G. Hansen, *Einleitung*, w: Theodoros Anagnostes, *Kirchengeschichte*, ed. G.C. Hansen, GCS NF 3, Berlin 1995, s. xxix.

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 604, 14-15	Teofanes, <i>Chronographia</i> , AM 5923, ed. de Boor, s. 88, 32-33
ἐφ' οὗ καὶ οἱ ἐν Ἐφέσῳ μαρτυρήσαντες παῖδες ζ' ἐπὶ Δεκίου βασιλέως ἀνέστησαν μετὰ ἔτη τοβ'.	Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει καὶ τὸ φοβερὸν θαῦμα τῶν ἁγίων <u>ἐπὶ παίδων ἐν Ἐφέσῳ</u> γέγονεν, <u>ἀναστάντων</u> αὐτῶν διὰ ρπβ' ἑτῶν.

Obie opowieści różnią się okresem czasu, w trakcie którego dzieci miały pozostawać uśpione – 372 lata w przekazie Jerzego i 182 lata w relacji *Chronographii*. Jerzy podaje, że prześladowania miały mieć miejsce za panowania Decjusza, o czym Teofanes nie wspomina. Widać zatem, że Jerzy bezrefleksyjnie panowanie Decjusza umieścił 372 lata przed powstaniem ze snu dzieci, co jest oczywiście niemożliwe, w przekazie Teofanesa zaś 182 lata, liczone wstecz od roku 431/432 (co odpowiada 5923 *Anno Mundi*, pod którym znajduje się ta informacja), przypada właśnie na panowanie cesarza Decjusza. Imię Decjusza w przekazie Teofanesa jednak się nie pojawia, widnieje jedynie na kartach *Kroniki* Jerzego. Tę samą błędną liczbę lat co Jerzy podaje również tworzący w XIV wieku Nicefor Kalikst Ksantopulos (o czym szerzej niżej), co sugeruje, że Jerzy i Nicefor niezależnie od siebie odnaleźli ją w swych źródłach, z których korzystali.

Należy podkreślić, że mimo skrótowości tej informacji w obu tekstach różnice między nimi są znaczące, jakkolwiek ograniczone do informacji o charakterze liczbowym. Sama struktura tekstu sugeruje, że zostali zaczerpnęli ze wspólnego źródła, jednak błędy zachowane w *Kronice* Jerzego (uwzględniając tę samą liczbę lat u Ksantopulosa) mogą sugerować, że zostały dokonane na wcześniejszym etapie transmisji źródła, z którego korzystał Jerzy, rękopis zaś, z którego korzystał Teofanes, był tych błędów pozbawiony lub też autor *Chronographii* sam skorygował chronologiczną omyłkę swego źródła, jakkolwiek jest mniej precyzyjny, nie wymienia bowiem imienia cesarza, za panowania którego miały miejsce prześladowania. Tym samym Jerzy z pewnością nie zaczerpnął tej informacji z *Chronographii*. Jej skrótowość może sugerować, że źródło tej informacji miało charakter kronikarski albo była to epitoma, co znów kieruje naszą uwagę w kierunku *Epitome* Teodora Lektora. Sugestię taką wysunął już Ernest Honigmann. Co więcej zakładał on, że wydarzenie to należałoby datować na schyłek rządów cesarza Teodozjusza II¹⁷. W tym

¹⁷ Zob. E. Honigmann, *Stephen of Ephesus (April 15, 448-Oct. 29, 451) and the Legend of the Seven Sleepers*, w: *Patristic Studies*, ed. E. Honigmann, Città del Vaticano 1953, s. 166-167.

wypadku pierwotna informacja znajdowałaby się raczej w epitomie *Historii Kościoła* Teodora Lektora, nie zaś *Historia tripartita*.

Drugi passus z *Kroniki* Jerzego Mnicha, pochodzący prawdopodobnie z *Historii Kościoła* Teodora (Jerzy Mnich, *Chronica*, s. 604, 16-605, 6 ~ Teofanes, *Chronographia*, s. 93, 5-20), dotyczy trzęsienia ziemi w Konstantynopolu i towarzyszącemu mu cudownemu wydarzeniu związanemu z hymnem *Trisagion*. W poniższym zestawieniu pogrubieniem zaznaczono dosłowne paralele z obu źródeł.

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 604, 16-605, 6	Teofanes, <i>Chronographia</i> , AM 5930, ed. de Boor, s. 93, 5-20
καὶ <u>σεισμός ἐγένετο μέγας ἐν Κωνσταντινουπόλει</u> καὶ φοβερώτατος, ὥστε πεσεῖν τὰ τεῖχη τῆς πόλεως καὶ τὸ πολὺ μέρος αὐτῆς ἐν διαφόροις τόποις, καὶ μέντοι καὶ χώρας ἄλλας καὶ κόμας τῆς τε Θράκης καὶ Πόντου καὶ Βιθυνίας καὶ Φρυγίας καὶ Γαλατίας, καὶ ἐπεκράτησεν ὁ σεισμός <u>ἐπὶ μῆνας γ´</u>. διὸ καὶ ὁ βασιλεὺς <u>σὺν τῷ πατριάρχῃ</u> Πρόκλῳ καὶ παντὶ τῷ πλήθει τῆς πόλεως ἀνυπόδετος <u>ἐλιτάνευεν</u> ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἐν αἷς λιτανευόντων αὐτῶν¹⁸ συνέβη <u>παιδίον ἀρπαγῆναι</u>¹⁹ ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ μυηθῆναι²⁰ ὑπ' ἀγγελικῆς τινος διδασκαλίας τὸν τρισάγιον ὕμνον. τοῦ δὲ παιδίου ἀπολυθέντος καὶ τὸ μυηθὲν ἀπαγγείλαντος, καὶ τοῦτο μετ' αὐτοῦ μελωδισάντων τῶν ὄχλων, παραυτίκα ἐκόπασεν ἡ ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ²¹.	ἐπὶ τούτου τοῦ ἐν ἁγίοις Πρόκλου σεισμοὶ γέγονασι μέγαλοι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τέσσαρας μῆνας, ὥστε φοβηθέντες οἱ Βυζάντιοι ἔφυγον ἔξω τῆς πόλεως ἐν τῷ λεγομένῳ Κάμπῳ καὶ ἦσαν διημερεύοντες σὺν τῷ ἐπισκόπῳ ἐν ταῖς πρὸς θεὸν δεήσεσι <u>λιτανευόντες</u>. ἐν μιᾷ οὖν κυμαιομένης τῆς γῆς, καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ κράζοντος τὸ “κύριε ἐλέησον” ἔκτενῶς, περὶ ὥραν τρίτην ἄφνω πάντων ὁρώντων συνέβη ὑπὸ θείας δυνάμεως ἀρθῆναί τινα <u>νεανίσκον</u> εἰς τὸν ἀέρα καὶ ἀκοῦσαι θείας φωνῆς παρεγγνώσης αὐτὸν ἀναγγεῖλαι τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τῷ λαῷ λιτανεῦειν οὕτω καὶ λέγειν· “ἅγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς.” μηδὲν ἕτερον προστιθέντας. ὁ δὲ ἐν ἁγίοις Πρόκλος ταύτην δεξάμενος τὴν ἀπόφασιν ἐπέτρεψε τῷ λαῷ ψάλλειν οὕτω, καὶ εὐθὺς ἔστη ὁ σεισμός. ἡ δὲ μακαρία Πουλχερία καὶ ὁ ταύτης ἀδελφὸς ὑπεραγασθέντες τῷ θαύματι ἐθέσπισαν κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην τὸν θεῖον τοῦτον ψάλλεσθαι ὕμνον· καὶ ἀπὸ τότε παρέλαβον πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἄδειν αὐτὸν τῷ θεῷ.

¹⁸ C, f. 273v: omittit „αὐτῶν”.

¹⁹ C, f. 273v: „ἀρπαχθῆναι”.

²⁰ C, f. 273v: „μηνυθῆναι”.

²¹ C, f. 273v w miejscu „τοῦ δὲ παιδίου” – „ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ: καὶ ἄλιν ἐπιστραφέντος ἐκ τοῦ ἀέρος τοῦ παιδίου καὶ τὸ μυηθὲν ἀπαγγείλαντος καὶ οὕτω τοῦ λαοῦ ὑμνήσαντος ἡ ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ παρευθὺς ἐκοπασεν”.

Oba źródła w tej opowieści są częściowo analogiczne, jakkolwiek występują między nimi liczne różnice w narracji i długości tekstu. Mimo to Hans-Georg Opitz przypisał ten passus Teodorowi Lektorowi²². Günther Christian Hansen, wydawca dzieła Teodora, natomiast podszedł sceptycznie do tej atrybucji, wysuwając wobec niej szereg zastrzeżeń, przede wszystkim podkreślając brak opowieści w zachowanych rękopisach *Epitome*, dodatkowo zwracając uwagę na różnice między przekazem Teofanesa a innymi przekazami, w których ta opowieść występuje – sfałszowaną korespondencją z Piotrem Folusznikiem, relacją Hioba czy też *Patriq*²³.

Mimo sceptycyzmu Hansena również Brian Croke i Kenneth Holum uznali, że relacja Teofanesa została zaczerpnięta z dzieła Teodora Lektora, podobnie jak wzmianka o tych wydarzeniach, jaką możemy znaleźć na kartach *Patrii* Konstantynopola (I 72)²⁴. W tym ostatnim przypadku Croke podążył za wydawcą *Patrii*, Theodorem Pregerem²⁵. Wydaje się jednak, że relacja *Patrii* dotycząca tych wydarzeń jest jednak późniejszym dodatkiem, co zasugerował Albrecht Berger²⁶. Niemiecki badacz nie precyzuje jednak, kiedy interpolacja ta miała powstać. Ponieważ w relacji *Patrii* pojawia się armeńska sekta chatzitzarian (zwanych Amalekitami), nieznana przed XI wiekiem²⁷, dopisek ten nie mógł jednak powstać przed *Kroniką* Jerzego Mnicha. W poniższym zestawieniu pogrubieniem zaznaczono dosłowne paralele z obu źródeł.

²² H.-G. Opitz, *Theodorus* 48, RE 5 A, k. 1874. Opitz podąża w tej opinii za Theodorem Pregerem. Zob. *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, t. 2, ed. T. Preger, Leipzig 1907, s. 150, *apparatus*: *Ex Theodoro Lectore ut videtur*.

²³ Hansen, *Einleitung*, s. xxix-xxx. Por. P. Blaudeau, *Le Siège de Rome et l'Orient (448-536). Étude géo-ecclésiologique*, Rome 2012, s. 58, n. 186.

²⁴ B. Croke, *Two Early Byzantine Earthquake and Their Liturgical Commemoration*, „Byzantion” 51 (1981) s. 128-130; K.G. Holum, *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley – Los Angeles – London 1982, s. 188, przyp. 62.

²⁵ Zob. notę w aparacie krytycznym w wydaniu Teodora Pregera (*Scriptores originum Constantinopoleos*, t. 2, Leipzig 1907, s. 150, 5-16, dla wersów 5-21: *Ex Theodoro Lectore ut videtur*).

²⁶ Zob. *Accounts of Medieval Constantinople. The Patria*, tł. A. Berger, Cambridge – London 2013, s. 294, przyp. 108.

²⁷ Zob. *Accounts of Medieval Constantinople*, s. 294, przyp. 109.

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 604, 16-605, 6	<i>Patria</i> I 72, ed. Preger, s. 150, 5-16
καὶ σεισμὸς ἐγένετο μέγας ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ φοβερώτατος, ὥστε πεσεῖν τὰ τεῖχη τῆς πόλεως καὶ τὸ πολὺ μέρος αὐτῆς ἐν διαφόροις τόποις, καὶ μέντοι καὶ χώρας ἄλλας καὶ κόμας τῆς τε Θράκης καὶ Πόντου καὶ Βιθυνίας καὶ Φρυγίας καὶ Γαλατίας, καὶ ἐπεκράτησεν ὁ σεισμὸς ἐπὶ μῆνας γ'. διὸ καὶ ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ πατριάρχῃ Πρόκλῳ καὶ παντὶ τῷ πλήθει τῆς πόλεως ἀνυπόδετος ἐλιτάνευεν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἐν αἷς λιτανευόντων αὐτῶν²⁸ συνέβη παιδίον ἀρπαγῆναι²⁹ ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ μνηθῆναι³⁰ ὑπ' ἀγγελικῆς τινος διδασκαλίας τὸν τρισάγιον ὕμνον. τοῦ δὲ παιδίου ἀπολυθέντος καὶ τὸ μνηθὲν ἀπαγγείλαντος, καὶ τοῦτο μετ' αὐτοῦ μελωδισάντων τῶν ὄχλων, παραυτίκα ἐκόπασεν ἡ ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ³¹.	Ὁ δὲ μικρὸς Θεοδόσιος εἰς τὸν πέμπτον χρόνον τῆς βασιλείας αὐτοῦ <u>σεισμοῦ γεγονότος</u> καὶ τῶν τειχῶν εἰς γῆν καταπιπτόντων διὰ τὸ τοὺς Ἀμαληκίτας τοὺς Χατζιτζαρίους οἰκῆσαι ἐν τῇ πόλει καὶ βλασφημεῖν σφοδρῶς εἰς τὸ Τρισάγιον – ποιέσας ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ἱκεσίαν καὶ λιτὴν εἰς τὸν Κάμπον τοῦ Τριβουναλίου μετὰ τοῦ πατριάρχου Πρόκλου κραζόντων τὸ Κύριε ἐλέησον ἐπὶ πολλὰς ὥρας, πάντων ὁρώντων ἐπῆρθη παιδίον εἰς τὸν ἀέρα καὶ ἤκουσεν ἀγγέλων μελωδούντων καὶ ὑμνούντων· ἅγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέεσον ἡμᾶς. Κατελθόντος δὲ τοῦ παιδίου ὁ λαὸς ἐμελῶδει οὕτως καὶ ἔστη ὁ σεισμὸς ἔκτοτε.

W *Patrii*, podobnie jak w *Chronografii* Teofanesa, procesja przebłagalna umiejscowiona jest w Hebdomonie poza murami Konstantynopola, o czym Jerzy nie wspomina. Poza tym według Jerzego trzęsienie ziemi było bardzo rozległe i nie ograniczało się jedynie do stolicy, ale objęło szereg pobliskich prowincji: Trację, Pont, Bitynię, Frygię i Galację, podczas gdy Teofanes i autor *Patrii* informują jedynie o trzęsieniu ziemi w samym Konstantynopolu. Według Teofanesa okres aktywności sejsmicznej miał trwać w sumie cztery miesiące, podczas gdy Jerzy informuje o trzech miesiącach. *Patria* natomiast wspomina jedynie o wielogodzinnej procesji, nie podając długości trwania samego trzęsienia ziemi.

Największy problem sprawiło badaczom datowanie trzęsienia ziemi, gdyż *Patria* umieszcza je w piątym roku panowania cesarza Teodozjusza II (εἰς τὸν πέμπτον χρόνον τῆς βασιλείας αὐτοῦ), co dopowiada okresowi od 1 maja 412 do 30 kwietnia 413 roku ery dionizyjskiej, jednak część badaczy zamienia piąty rok panowania Teodozjusza na piąty rok

²⁸ C, f. 273v omittit „αὐτῶν”.

²⁹ C, f. 273v: „ἀρπαχθῆναι”.

³⁰ C, f. 273v: „μνηυθῆναι”.

³¹ C, f. 273v: „καὶ πάλιν ἐπιστραφέντος ἐκ τοῦ ἀέρος τοῦ παιδίου καὶ τὸ μνηθὲν ἀπαγγείλαντος καὶ οὕτω τοῦ λαοῦ ὑμνήσαντος ἡ ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ παρευθὺς ἐκόπασεν”.

episkopatu Proklosa, aby poprzez ten zabieg przekaz *Patrii* zsynchronizować z *Chronografią* Teofanesa³². Wydaje się jednak, że takie przesunięcie jest nieuprawnione z uwagi na konstrukcję samego tekstu. Proklos pojawia się dopiero w kolejnym zdaniu i nie wydaje się, by autor *Patrii*, a tym bardziej kopista, mógł taką zamianę popełnić, zwłaszcza że datowanie według lat panowania władcy jest naturalną metodą odnotowywania wydarzeń w czasie. Należy też pamiętać, że badacze próbują tą korektą zsynchronizować informację w *Patrii* z przekazem Teofanesa, który skądinąd umieszcza trzęsienie ziemi w trzecim, a nie piątym roku episkopatu Proklosa³³.

Z drugiej strony data podana w *Patrii* jest z pewnością błędna, gdyż Proklos nie pełnił episkopatu w piątym roku panowania Teodozjusza, a wspomniane trzęsienie ziemi, na podstawie pozostałych źródeł, jest datowane na 25 września 437 roku³⁴. Datowanie tego wydarzenia nie jest

³² Zob. Croke, *Two Early Byzantine Earthquake*, s. 130; Holum, *Theodosian Emperresses*, s. 189; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn 1988, s. 232-233; *Accounts of Medieval Constantinople*, s. 294, przyp. 108.

³³ Theophanes, *Chronographia* AM 5930 (ed. de Boor, s. 92, 36: λ'. γ'. δ'. γ'. κ'. κγ'. ιε'). Teofanes wprowadzie wymienia na początku tego roku tylko liczbę lat, czyni to jednak w określonym porządku – cesarz, szachinszach, biskupi Rzymu, Konstantynopola, Jerozolimy, Aleksandrii i Antiochii. Czwarta pozycja w wyliczeniach pod 5930 rokiem, związana z biskupem Konstantynopola to γ', czyli trzeci rok episkopatu Proklosa. Dlatego też całkowicie błędna jest uwaga Briana Croke'a (*Two Early Byzantine Earthquake*, s. 129), że Teofanes nie mówi, że wstrząsy faktycznie miały miejsce w roku, pod którym je umieścił, ale bardziej niejasno „za patriarchatu Proklosa” (ἐπὶ τοῦτου τοῦ ἐν ἀγίοις Πρόκλου), czyli pomiędzy kwietniem 434 a lipcem 446 roku. Wydaje się, że australijski badacz nie zdawał sobie sprawy ze sposobu podawania lat przez Teofanesa, co skutkowało ostatecznym datowaniem przez niego wspomnianego trzęsienia ziemi na 438, a nie 437 rok.

³⁴ Zob. G. Downey, *Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454*, „Speculum” 30 (1955) s. 597, który datuje wspomniane w dziełach Teofanesa, Jerzego Mnicha czy Synaksarionie trzęsienie ziemi na 25 września 437 roku, jednak to samo trzęsienie ziemi za *Patrią* odnotowuje błędnie również pod 412 rokiem. Na 437 rok trzęsienie ziemi datują również V. Grumel (*La Chronologie*, Paris 1958, s. 477) oraz E. Guidoboni, A. Comastri, G. Traina (*Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to the 10th century*, Bologna 1994, s. 289-290, w wykazie źródeł odnotowujących to trzęsienie ziemi pomija jednak przekaz Jerzego Mnicha). Por. jednak B. Croke, *Two Early Byzantine Earthquake*, s. 130-131, który datuje je dopiero na 438 rok, głównie na podstawie błędnej interpretacji systemu chronologicznego Teofanesa. Z uwagi jednak na to, że Teofanes opierał się w tej części swej *Chronografii* przeważnie na źródłach nieposiadających wskazówek datacyjnych (jak chociażby *Epitome* dzieła Teodora Lektora), opieranie się na jego datacji jest ryzykowne. Należy też

bez znaczenia, gdy rozpatrujemy ewentualne powiązania tego passusu z dziełem Teodora Lektora. *Historia tripartita* została bowiem doprowadzona za Sokratesem Scholastykiem do 439 roku, kiedy to Teodor przechodzi do tworzenia swego własnego dzieła *Historia ecclesiastica*. Omawiane trzęsienie ziemi, o którym Sokrates nie wspomina w swym utworze, jest w pewnym sensie wydarzeniem granicznym, mogło stanowić napisane przez Teodora uzupełnienie narracji Sokratesa, mogło też znaleźć się już na początku jego własnej *Historii*. Jeżeli przyjmiemy zatem, że trzęsienie ziemi miało miejsce 25 września 437 roku, wydaje się bardziej prawdopodobne, że informacja ta mogła zostać umieszczona jako uzupełnienie na koniec *Historii tripartita*.

Sugestię tę może wspierać inne źródło, które nawiązuje do analizowanej opowieści. Żyjący na przełomie IX i X wieku biskup Cezarei Kapadockiej Aretas w swym liście do Armeńczyków odnosi się do cudownych wydarzeń w Hebdomonie za panowania Teodozjusza II i episkopatu Proklosa, podając, że autorem relacji o tym zdarzeniu jest Sokrates Scholastyk³⁵. Ponieważ w *Historii Kościoła* Sokratesa opowieść ta z pewnością nie występuje, możliwe jest, że Aretas ma tu na myśli *Historia tripartita* Teodora lub nawet *Historia ecclesiastica* tego autora, gdyż oba dzieła stanowiły pewną całość, co widać chociażby z tradycji rękopiśmiennej *Epitome*.

Zaskakująca w przekazie *Patrii* jest również informacja o armeńskiej sekcie chatzitzarian, nieznanej przed XI wiekiem, których obecność w Konstantynopolu miała być przyczyną trzęsienia ziemi. Wzmianka ta wydaje się być zupełnie błędnym, późniejszym dodatkiem i jako taka jest zazwyczaj traktowana. Wprawdzie nic pewnego o tej grupie religijnej nie wiemy, jednak zarówno tworzący na przełomie XI i XII wieku Demetriusz z Kyzikos³⁶, jak i późniejszy od niego Nicefor Kalikst Ksantopulos nazywają ich ikonoklastami i czcicielami krzyża, podkreślają jednak, że

zwrócić uwagę, że Croke wydaje się nie zdawać sobie sprawy z tego, że passus w *Liber Heraclidis* stanowi późniejszą interpolację, jak i że list papieża Feliksa do Piotra Folszownika jest falsyfikatem.

³⁵ Arethas Caesariensis, *Scripta minora*, t. 1 (ed. Westerink, s. 53, 26-27): „ἄρα γε ἱκανὸς ὑμῖν ὁ ταῦτα συγγράψας σχολαστικὸς Σωκράτης”.

³⁶ Demetrius Cyzicensis, *Tractatus de rebus Armeniae* 5, PG 127, 881 D-884 A (błądnie przypisany w tym wydaniu za Andream Gallandim Filipowi Pustelnikowi)). Należy wszakże zauważyć, że w: R.-J. Lilie – C. Ludwig – B. Zielke *et al.*, 25269 *Demetrios, Prosopographie der mitbyzantinischen Zeit Online*, Berlin 2013, w: www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ23680/html (dostęp: 10.04.2024) uznano przypisanie tego źródła Demetriuszowi za rzecz niepewną.

są, w odróżnieniu od jakobitów, dyofizytami pokrewnymi nestorianom³⁷. Ksantopulos wspomina o sekcie chatzitzarian, w rodzaju dodatku do księgi XVIII *Historii Kościoła*, obejmującego rozdziały 45-54, dotyczące różnych herezji. Dodatek został skonstruowany głównie w oparciu o pracę Nicetasa Choniatesa *Thesaurus orthodoxae fidei*, która jednak nie podaje informacji dotyczącej chatzitzarian. Księga XVIII dotyczy wprawdzie VII wieku, wydaje się jednak, że wspomniany dodatek wychodzi poza ramy chronologiczne określone w tej księdze i jest zaczerpnięty z późniejszych dzieł bizantyńskich. Źródło tej informacji pozostaje jednak nieznane³⁸.

W każdym razie *Patria* jest źródłem późniejszym niż *Kronika* Jerzego Mnicha, podobnie jak powstały w X wieku *Synaksarion* Kościoła konstantynopolitańskiego, który również pod dniem 25 września zawarł opowieść o cudownym objawieniu hymnu Trisagion za episkopatu Proklosa³⁹ czy też powielająca ten przekaz *Kronika* Kedrenosa⁴⁰.

³⁷ Nicephorus Callistus Xanthopoulos, *HE* XVIII 54, PG 147, 441 D-445 A. Nie wiadomo, skąd Nicefor zaczerpnął swe informacje. Zob. G. Gentz, *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulos und ihre Quellen*, ed. F. Winkelmann, Berlin 1966, s. 179-181.

³⁸ Zob. G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des Patria*, Paris 1984, s. 28, przyp. 22 oraz A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, s. 233, przyp. 167. Por. podobny passus o chatzitzarianach (οι Χατζιτζάριοι) znajduje się w dziele skierowanym przeciw łacinnikom tworzącego na przełomie XII i XIII wieku Konstantyna Stilbesa: J. Darrouzès, *Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins*, REB 21 (1963) s. 89 (wiersze 481-488).

³⁹ *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* na 25 września, 5, ed. Delehaye, s. 79, 18-80, 21: „Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμην ἐπιτελοῦμεν τῶν μετὰ φιλανθρωπίας Θεοῦ γενομένων φόβων καὶ πρὸ τῆς ἀναστάσεως δειζάντων ἡμῖν τὴν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως, τοῦ μεγάλου σεισμοῦ καὶ τῆς τοῦ παιδὸς ἐν τῷ ἀέρι ἀρπαγῆς. Τοῦ γὰρ λαοῦ παντὸς σὺν τῷ βασιλεῖ Θεοδοσίῳ καὶ Πρόκλῳ πατριάρχῃ σὺν παντὶ τῷ τῆς ἐκκλησίας πληρώματι καὶ πάσῃ τῇ πολιτείᾳ ἔξω τῆς πόλεως ἐν τῷ κάμπῳ τοῦ Ἐβδόμου διὰ τὸν φόβον τῶν σεισμῶν λιτανευόντων, ἤδη τῆς τῶν θεοπασχιστῶν αἰρέσεως ἐξ ἐπηρείας τοῦ διαβόλου ἀρχὴν λαμβανούσης, καὶ τῷ τρισαγίῳ ὕμνῳ τὸ «ὁ σταυρωθεὶς Θεός» βλασφημοῦντων καὶ τὸ πάθος τῇ ἀποθεῖ φύσει προσαντόντων, ἐξαίφνης παιδίον ἀπομέσου τοῦ πλήθους ἀρπαγὲν εἰς τὸν ἀέρα ἐφέρετο. Πάντων δὲ ἐν ἐκπλῆξει καὶ φόβῳ κραζόντων ἐπὶ πολλὰς ὥρας τὸ «Κύριε ἐλέησον,» αὐθις κατηνέχθη τὸ παιδίον ὡς ὑπὸ νεφέλης καθιέμενον καὶ φωνῇ μεγάλην παρεκελεύσατο, ὅτι οἱ τῶν ἀγγέλων χοροὶ ἄνευ τῆς προσθέκης τοῦ «Ὁ σταυρωθεὶς» τὸν τριζάγιον ὕμνον ἀναπέμψουσι τῷ Θεῷ. «Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρὸς, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς» καὶ εὐθὺς ταῖς τοιαύταις φωναῖς ἀπέδωκε τὴν ψυχὴν τῷ Θεῷ καὶ ὁ τοῦ σεισμοῦ κλόνος ἐπαύσατο”. Przekaz ten w zgodzie z Teofanem umieszcza opisywane wydarzenie w Hebdomonie za episkopatu Proklosa.

⁴⁰ Georgius Cedrenus, *Historiarum compendium* 371, 1, ed. Tartaglia, s. 587, 5-16: „ἐπὶ τούτου σεισμοὶ μεγάλοι γεγόνασιν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν μηνὶ τέσσαρσιν, ὥστε

O wydarzeniach za episkopatu Proklosa wspominają także wcześniejsze od *Chronografii* Teofanesa źródła, jak chociażby współczesna im *Liber Heraclidis* Nestoriusza⁴¹ czy streszczenie traktatu tworzącego w VI wieku mnicha Hioba, jednak ich relacje o zaistniałych wydarzeniach są zazwyczaj bardzo krótkie i chociaż umieszczają objawienie hymnu za episkopatu Proklosa⁴², nie mogły stać się źródłem opisu ani dla Teofanesa, ani też dla Jerzego⁴³. Podobnie powstałe pod koniec VI wieku armeńskie źródło chalcedońskie, znane jako *Narratio de rebus Armeniae*, łączy rozpowszechnienie hymnu z biskupem Proklosem i trzęsieniem

φοβηθέντας τοὺς ἐν Βυζαντίῳ ἔξω τῆς πόλεως ἐν τῷ λεγομένῳ Κάμπῳ διατρίβειν. τοῦ οὖν εἰρημένου πατριάρχου μετὰ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ταῖς λιταῖς ἐκεῖσε προσκαρτεροῦντος, περὶ ὥραν τρίτην ἄφνω πάντων ὁρώντων ἡρπάγη νεανίας εἰς τὸν ἄέρα καὶ ἤκουσε θείας φωνῆς παρεγγούσης αὐτῷ ἀναγγεῖλαι τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τῷ λαῷ λιτανεῦειν οὕτω καὶ λέγειν· « Ἅγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς », καὶ μηδὲν ἕτερον προστιθέναι· καὶ εὐθέως τοῦτο ψάλλοντος τοῦ λαοῦ ἔστη ὁ σεισμός. ὅθεν ὁ βασιλεὺς Θεοδόσιος καὶ ἡ μακαρία Πουλχερία, ὑπεραγασθέντες τῷ θαύματι, ἐθέσπισαν κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην οὕτω ψάλλεσθαι τὸν θεῖον ὕμνον. Kedrenos znał zarówno *Chronografię* Teofanesa, jak i streszczenie dzieła Jerzego Mnicha. Warto zwrócić uwagę, że w przekazie Kedrenosa cudownie w górę został uniesiony młodzieniec, nie zaś dziecko. Mimo tej różnicy relacja Kedrenosa jest najbliższa Teofanesowi, stanowiąc w większej mierze dosłowny cytat z *Chronografii*. Zgodnie z przekazem Teofanesa zdaniem Kedrenosa trzęsienie ziemi miało trwać cztery miesiące. Autor ten podkreśla także rolę Pulcherii, która w relacji Jerzego nie występuje.

⁴¹ Nestorius, *Liber Heraclidis* (tł. Nau, s. 499-500).

⁴² Iob, *De Verbo incarnato commentarius*, w: Photius, *Bibliotheca*, cod. 222. Streszczenie Focjusza, gdzie zachował się traktat Hioba, informuje o tym wydarzeniu zdawkowo jednym zdaniem, podając, że biskup Proklos przejął hymn w sposób cudowny od aniołów (t. 3, ed. R. Henry, Paris 2003, s. 181): „Λέγει δὲ τὸν αὐτὸν ἱερὸν ἄνδρα καὶ τοῦτο αὐτὸν ἐκδιδάσθαι, καθὰ καὶ ἐτέροις ἐξιστρόρηται, ὡς τῷ μακαρίῳ Πρόκλῳ (Κωνσταντινουπόλεως δὲ πρόεδρος ἦν) ἡ τοῦ εἰρημένου μελωδήματος δι’ ἀποκαλύψεως ἐμυήθη σύνθεσις, ἀγγέλων μὲν τὴν ἱερολογίαν ταύτην ἀναμελόντων, ἐκείνου δὲ τὴν μύησιν πρώτου ἐκεῖθεν ἐκδεξαμένου”), jednak w oryginalnej wersji tego dzieła opis był zapewne dłuższy, Focjusz informuje bowiem, że rozważania dotyczące Trisagionu zajmowały w traktacie dwa rozdziały, jakkolwiek poświęcone głównie teologicznej interpretacji hymnu, nie zaś jego historycznej genezie. O Hiobie, zob. D. Stiernon, *Job*, DPAC I 1340.

⁴³ O tradycji związanej z powstaniem i rozwojem hymnu Trisagion, zob. K. Ginter, *Spór o ‘Trisagion’*, „Res Historica” 14 (2002) s. 221-231; K. Ginter, *The Trisagion Riots (512) as an Example of Interaction between Politics and Liturgy*, „Studia Ceraenea” 7 (2017) s. 45-46. Zob. także: S. Janeras, *Le Trisagion: une formule brève en liturgie comparée*, w: *Acts of International Congress. Comparative Liturgy fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948)*, ed. F. Taft – G. Winkler, Roma 2001, s. 497-498.

ziemi⁴⁴. Również ten tekst jest jednak na tyle zdawkowy, że nie mógł stać się podstawą dla przekazu Jerzego.

Najwcześniejsza z tych wzmianek, która znajduje się w *Liber Heraclidis* Nestoriusza, została ponadto uznana przez Louise Abramowski za późniejszą interpolację, co sprawiło, że badacze stracili zainteresowanie tym tekstem jako potencjalnym pierwowzorem dla tej tradycji. Rzadko jednak zwraca się uwagę na to, że Abramowski datuje wspomnianą interpolację na lata 451–470, a zatem i tak byłoby to najwcześniejsze świadectwo powiązania trzęsienia ziemi za panowania Teodozjusza II z kwestią teopaschizmu⁴⁵. Philippe Blaudeau w sposób przekonujący uznał jednak, że interpolacja ta powstała później, prawdopodobnie za panowania cesarza Anastazjusza lub na początku panowania Justyna I⁴⁶. Wpis w *Liber Heraclidis* jest niestety bardzo niejasny i trudno go zestawić z opisem Jerzego Mnicha, zwłaszcza że nie wspomina on ani biskupa Proklosa, ani cudownego objawienia hymnu dziecięciu, co stanowi rdzeń późniejszych relacji.

Rozważając ewentualne powiązania omawianego passusu z *Historią Kościoła* Teodora Lektora, należy natomiast zwrócić uwagę na Jana z Damaszku, który w swym dziele, napisanym w 743 roku, *De fide orthodoxa*, w rozdziale poświęconym hymnowi Trisagion III 10 (w nowej numeracji 54, ed. Kötter, s. 130, 37–43), również podaje opowieść o cudownym wydarzeniu, jakie miało miejsce w Konstantynopolu za episkopatu Proklosa, informując, że pewien chłopiec wpadł w zachwyt i od aniołów przyswoił sobie Trisagion w wersji niezawierającej dodatku teopaschickiego, po czym lud stolicy za nim śpiewał wspomniany hymn. Jan powtórzył tę relację w innym swym dziele *Contra Jacobitas*⁴⁷. Ponieważ jednak

⁴⁴ *Narratio de rebus Armeniae* 18–19, ed. Garitte, s. 28–29: „Καὶ μετὰ ταύτην τὴν σύνοδον ἡρμόσθη τὸ «Ἅγιος ὁ Θεός» παρὰ τοῦ μακαρίου Πρόκλου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ὑπὲρ τοῦ εὐρεῖν ἔλεος παρὰ Κυρίου Θεοῦ διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν συμφορὰν τοῦ σεισμοῦ· 19 καὶ ἐκ τότε παρέλαβεν ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία τὸν τρισάγιον ὕμνον κατὰ τὴν δοξολογίαν τῶν σεραφίμ, ὡς καὶ παρὰ τοῦ προφήτου Ἠσαΐου μεμαθήκαμεν”.

⁴⁵ L. Abramowski, *Untersuchungen zum „Liber Heraclidis“ des Nestorius*, Louvain 1963, s. 130–132.

⁴⁶ P. Blaudeau, *Discours apologétique et stratégie de substitution: le cas de Flavian de Constantinople dans le Liber Heraclidis de Nestorius*, w: *L'apologétique chrétienne*, ed. E. Mathieu – D. Boisson, Rennes 2012, s. 101, przyp. 23.

⁴⁷ Iohannes Damascenus, *Contra Jacobitas* 86, 1–7, ed. Kotter, s. 142. W formie skróconej nawiązanie do tego wydarzenia znajduje się również w *Epistula de hymno trisagio* 6, 35–40, ed. Kotter, s. 37: „Οὕτω καὶ ἐπὶ Πρόκλου τοῦ τρισμακάριος ἐξ ἀποκαλύψεως θείας τὸν τρισάγιον ὕμνον «ἅγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος,

zawarty tam tekst różni się nieco od tego, który znajdujemy w *De fide orthodoxa*, poniżej zamieszczam zestawienie tekstu Jerzego i obu relacji Jana. Pogrubieniem zaznaczono w dziełach Jana z Damaszku dosłowne paralele z tekstem Jerzego Mnicha (pogrubieniem zaznaczono dosłowne nawiązania do tekstu *De fide orthodoxa* Jana z Damaszku).

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 604, 16-605, 6	Jan z Damaszku, <i>De fide orthodoxa</i> 54, ed. Kötter, s. 130, 37-43	Jan z Damaszku, <i>Contra Jacobitas</i> 86, 1-7, ed. Kötter, s. 142, 1-7
καὶ σεισμὸς ἐγένετο μέγας ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ φοβερώτατος, ὥστε πεσεῖν τὰ τεῖχη τῆς πόλεως καὶ τὸ πολὺ μέρος αὐτῆς ἐν διαφόροις τόποις, καὶ μέντοι καὶ χώρας ἄλλας καὶ κόμας τῆς τε Θράκης καὶ Πόντου καὶ Βιθυνίας καὶ Φρυγίας καὶ Γαλατίας, καὶ ἐπεκράτησεν ὁ σεισμὸς ἐπὶ μῆνας γ'. διὸ καὶ ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ πατριάρχῃ Πρόκλῳ καὶ παντὶ τῷ πλήθει τῆς πόλεως ἀνυπόδετος ἐλιτάνευεν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἐν αἷς λιτανευόντων αὐτῶν ⁴⁸ συνέβη παιδίον ἄρπαγῆναι ⁴⁹ ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ μνηθῆναι ⁵⁰ ὑπ' ἀγγελικῆς τινος διδασκαλίας τὸν τρισάγιον ὕμνον. τοῦ δὲ παιδίου ἀπολοθέντος καὶ τὸ μνηθὲν ἀπαγγείλαντος, καὶ τοῦτο μετ' αὐτοῦ μελωδησάντων τῶν ὄχλων, παραντίκα ἐκόπασεν ἡ ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ ⁵¹ .	Φασὶ μὲν οὖν οἱ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν συντάξαντες ὅτι λιτανεύοντος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει λαοῦ διὰ τина θεήλατον ἀπειλὴν ἐπὶ Πρόκλου τοῦ ἀρχιεπισκόπου γεγενημένην, συνέβη ἄρπαγῆναι παιδίον τοῦ λαοῦ καὶ οὕτω μνηθῆναι ὑπ' ἀγγελικῆς τινος διδασκαλίας τὸν τρισάγιον ὕμνον «Ἅγιος ὁ Θεός, Ἅγιος ἰσχυρός, Ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς» καὶ αὐθις ἐπιστραφέντος τοῦ παιδίου καὶ τὸ μνηθὲν ἀπαγγείλαντος ᾄσαι τὸν ὕμνον ἅπαν τὸ πλῆθος καὶ οὕτω <u>κοπάσαι τὴν ἀπειλήν</u> .	Ἐκ τινος δὲ θείας ἀποκαλύψεως, <u>αἱ ἱστορικαὶ διαγορεύουσι βίβλοι ἐπὶ Πρόκλου, προέδρου Κωνσταντινουπόλεως, λιτανεύοντος τοῦ αὐτόθι λαοῦ διὰ τина θεήλατον ἀπειλὴν ἀφαρπαγῆναι τοῦ λαοῦ διὰ τина θεήλατον ἀπειλὴν</u> <u>ἀφαρπαγῆναι τοῦ λαοῦ παιδίον καὶ τὸν ὕμνον οὕτω διδασχῆναι ὑπ' ἀγγελικῆς τινος μυσταγωγίας</u> «Ἅγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς», καὶ κελευσθῆναι ᾄδειν. Ἐκύρωσε δὲ τὴν ἀποκάλυψιν ἡ σύντομος ἔκβασις· ἅμα γὰρ ἦσαν, καὶ ἐκόπασεν ἡ ὀργή.

ἐλέησον ἡμᾶς», ὅτε τὸ παιδίον ἐκ μέσης τῆς πληθύος τῶν λιτανευόντων ἠρπάχθαι φασὶ καὶ μεμνησθαι τὸν ὕμνον ἐν ἀέρι γενόμενον ἐκ τινος ἀγγελικῆς δυνάμεως καὶ μαρτυρίαν τὴν τοῦ ὕμνου θειότητος γεγενῆσθαι τῆς ἐπαγωγῆς τὴν λώφησιν”.

⁴⁸ C, f. 273v: omittit „αὐτῶν”.

⁴⁹ C, f. 273v: „ἀρπαχθῆναι”.

⁵⁰ C, f. 273v: „μνηνυθῆναι”.

⁵¹ C, f. 273v: „καὶ πάλιν ἐπιστραφέντος ἐκ τοῦ ἀέρος τοῦ παιδίου καὶ τὸ μνηθὲν ἀπαγγείλαντος καὶ οὕτω τοῦ λαοῦ ὑμνήσαντος ἡ ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ παρευθὺς ἐκόπασεν”.

Porównanie tekstu *Kroniki* Jerzego Mnicha i traktatu Jana z Damaszku *De fide orthodoxa* ukazuje, że oba przekazy są częściowo identyczne, przy czym tekst traktatu jest bliższy tzw. wulgacie *Kroniki* Jerzego niż wersji zawartej w rękopisie Coislinianus 305 do tego stopnia, że na pierwszy rzut oka można byłoby uznać, że Jan z Damaszku mógł być źródłem, które Jerzy Mnich wykorzystał dla tego opisu. Taka zależność jest jednak niemożliwa. Jan nie mógł być źródłem (a przynajmniej jedynym źródłem) Jerzego, jako że relacja tego ostatniego jest bardziej precyzyjna i podaje szczegóły trzęsienia ziemi, w tym obszar, jaki trzęsienie ziemi dotknęło, i czas jego trwania. Tymczasem Jan zadowala się ogólnie informacją o pewnym zesłanym przez Boga zagrożeniu (διά τινά θεήλατον ἀπειλήν). Nie jest też możliwe, aby Jerzy brakujące w relacji Jana szczegóły uzupełnił z przekazu Teofanesa, gdyż ten ostatni wspomina jedynie o trzęsieniach ziemi w samym Konstantynopolu. *Chronografia* podaje ponadto, że opisane wydarzenia miały miejsce w Hebdomonie, podczas gdy Jan i Jerzy informują ogólnie o Konstantynopolu. Należy ponadto podkreślić, że Jerzy Mnich nie wykazuje (przynajmniej w wersji wulgaty) znajomości twórczości Jana z Damaszku w swym dziele. Wydaje się zatem, że zarówno Jan z Damaszku, Teofanes, jak i Jerzy Mnich korzystali po prostu z tego samego źródła.

Z perspektywy niniejszych rozważań w passusie znajdującym się w dziele Jana z Damaszku ważne dla nas jest początkowe powołanie się na relacje autorów historii kościelnych (Φασὶ μὲν οὖν οἱ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν συντάξαντες). Niestety Jan nie wymienia z imienia tych autorów, z treści można jedynie wnioskować, że nie było to jednostkowe świadectwo. Skądinąd wiadomo, że Jan miał w swych rękach *Historię Kościoła* Teodora, z której cytował fragmenty w innym swym dziele, być może zatem była ona jednym ze źródeł jego wiedzy o wydarzeniach za episkopatu Proklosa⁵². W każdym razie przekaz Jana jest o stulecie wcześniejszy od relacji Teofanesa i Jerzego, ten ostatni zaś wydaje się bliższy relacji Jana, nie zaś Teofanesa.

Najwcześniejsza zachowana wersja opowieści o cudownych okolicznościach objawienia hymnu Trisagion za episkopatu Proklosa znajduje się w pochodzącym z początku VI wieku zbiorze pseudoepigrafów skierowanych do zmarłego już wówczas patriarchy Antiochii Piotra Folusznika.

⁵² Zob. *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, tł. R. Kosiński – A. Szopa – K. Twardowska, Kraków 2019, s. 48-50, 110, 118-127.

Autorami wspomnianego zbioru byli najpewniej mnisi z konstantynopolitańskiego klasztoru akojmetów⁵³. Celem tych fałszywych listów było wykazanie, że hymn Trisagion miał boską aprobatę w wersji bez teopaschickiego dodatku wprowadzonego doń właśnie przez Foluszniaka. Jak więc widać, cel stworzenia zbioru fałszywych listów był podobny jak interpolacji w *Liber Heraclidis* – walka z teopaschizmem, wyrażanym właśnie za pośrednictwem hymnu Trisagion w wersji z dodatkiem „któryś został za nas ukrzyżowany”, interpretowanym w środowiskach chalcedońskich jako teopaschicki.

Jeden z pseudoepigrafów to drugi list papieża Feliksa do Piotra Foluszniaka⁵⁴, gdzie autor powołuje się na wydarzenia związane z Proklosem. Równie ważny jest inny list z tej kolekcji, przypisany nieznanemu skądinąd biskupowi Ascoli Kwintylianiowi, w którym również znajduje się wspomniana legenda o cudownym objawieniu dziecku tekstu Trisagionu, w formie dosyć bliskiej przekazowi znanemu ze źródeł IX wieku⁵⁵. Oprócz tych dwóch listów wzmianki o wydarzeniach w Konstantynopolu znajdują się jeszcze w dwóch innych listach z tej kolekcji⁵⁶. Poniżej zamieszczam zestawienie pierwszych dwóch listów z przekazem Jerzego.

⁵³ Pierwszym badaczem, który powiązał tę fałszywą kolekcję listów z akojmetami, był Eduard Schwartz (*Publizistische Sammlungen zum acacianischen Schisma*, München 1934, s. 204-206), co zostało podtrzymane przez późniejszych badaczy, m.in. przez Aloysa Grillmeiera w jego monumentalnym dziele (A. Grillmeier – T. Hainthaler, *Christ in Christian Tradition*, t. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604)*, cz. 2: *The Church of Constantinople in the sixth century*, tł. J. Cawte – P. Allen, London 1995, s. 252-262) czy Philippe’a Blauveau (*Le Siège de Rome et l’Orient (448-536)*, s. 58, n. 186). Omówienie sfalszowanej kolekcji listów w: Schwartz, *Publizistische Sammlungen zum acacianischen Schisma*, s. 292. Wydanie wersji greckiej: ACO III 6-15 oraz 217-231.

⁵⁴ ACO III 19-23.

⁵⁵ *Quintiani epistola ad Petrum Fullonem*, ACO III s. 229, 30-38 = *Collectio Avellana* 72, 15, ed. Günther, s. 180, 9-20 (wersja łacińska) oraz 181, 8-19 (wersja grecka).

⁵⁶ W *Collectio Avellana* w liście Justyna, biskupa Sycylii, do Piotra Foluszniaka znajduje się krótkie przywołanie tego wydarzenia (*Collectio Avellana* 73, 6, ed. Günther, s. 186, 1-7 – wersja łacińska oraz 187, 1-7 – wersja grecka), w liście Asklepiadosa, biskupa Tralles, skrócona wersja wydarzenia (*Collectio Avellana* 78, 6, ed. Günther, s. 216, 3-13 – wersja łacińska oraz 217, 3-13 – wersja grecka).

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 604, 16-605, 6	Falszywy list papieża Feliksa do Piotra Folusznika, ACO III, s. 22, 19-28	Falszywy list Kwintyliana, biskupa Ascoli do Piotra Folusznika, ACO III, s. 229, 30-38
καὶ σεισμὸς ἐγένετο μέγας ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ φοβερώτατος, ὥστε πεσεῖν τὰ τείχη τῆς πόλεως καὶ τὸ πολὺ μέρος αὐτῆς ἐν διαφόροις τόποις, καὶ μέντοι καὶ χώρας ἄλλας καὶ κόμας τῆς τε Θράκης καὶ Πόντου καὶ Βιθυνίας καὶ Φρυγίας καὶ Γαλατίας, καὶ ἐπεκράτησεν ὁ σεισμὸς ἐπὶ μῆνας γ'. διὸ καὶ ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ πατριάρχῃ Πρόκλῳ καὶ παντὶ τῷ πλήθει τῆς πόλεως ἀνυπόδετος ἐλιτάνευεν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἐν αἷς λιτανευόντων αὐτῶν⁵⁷ συνέβη παιδίον ἀρπαγῆναι⁵⁸ ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ μνηθῆναι⁵⁹ ὑπὸ ἀγγελικῆς τινοῦ διδασκαλίας τὸν τρισάγιον ὕμνον. τοῦ δὲ παιδίου ἀπολυθέντος καὶ τὸ μνηθὲν ἀπαγγεῖλαντος, καὶ τοῦτο μετ' αὐτοῦ μελωδησάντων τῶν ὄχλων, παραυτίκα ἐκόπασεν ἡ ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ⁶⁰.	ὁπότε δὲ ὑπ' ἀγγέλων ὁ τρισάγιος οὗτος αἶνος ἡμῖν ἐξεδόθη, οἵτινες πρὸ μὲν τοῦ σταυροῦ ἔλεγον ἅγιος ἅγιος ἅγιος, ὡς ἡξιώθη Ἡσαΐας θεάσασθαι, μετὰ δὲ τὸν σταυρὸν ὑμνολόγουν ἅγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ὥσπερ ὁ κομιδῆτι νήπιος παῖς σειομένης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ λαοῦ ἐν τῷ Κάμπῳ ἰκετεύοντος ἡρπάγη εἰς τὸν αἰθέρα ὡς ἐπὶ ὥραν μίαν τοῦ ὅλου πλήθους θεωροῦντος καὶ Πρόκλου τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου, κάκει μεμαθηκῶς τὸν αἶνον καὶ πάλιν κατενεχθεῖς ἀπήγγειλεν ἅπερ ἐδιδάχθη ἐν τῷ αἰθέρι, εἰπὼν ἐξ οὐρανῶν ὡς ὑπὸ πλήθους πολλοῦ φέρεσθαι εἰς τὰ ὄτα αὐτοῦ ταύτην τὴν ὕμνωιδίαν καὶ ὅτι ἐρρέθη αὐτῷ ἐξεῖπεν τῷ λαῷ τὴν τοιαύτην ὑμνολογίαν. ἥς ἐναρξάμενοι οἱ λαοὶ τὴν πόλιν κατέλαβον καὶ τὸν θεὸν διὰ τῆς τοιαύτης ὑμνωιδίας ἐξευμενισάμενοι ἐλυτρώθησαν τῆς ἐπικειμένης ὀργῆς.	Ταῦτας δὲ τὰς δώδεκα καθαιρέσεις ἀπέστειλά σοι, ὅπως φοβηθεῖς τούτων τὰς κρίσεις διεστηκῶς ἔσῃ τῆς πανδεινοτάτης σου καινοτομίας εἰδῶς, ὅτι χρὴ ἀκολουθεῖν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ ὁσιωτάτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκκλησίας ἐπισκόπου Πρόκλου, πῶς ἐν τῷ Κάμπῳ καταδραμὼν σὺν τῷ παντὶ αὐτοῦ λαῷ κυματιζομένης ὑπὸ σεισμῶν τῆς πόλεως καὶ θρήνου ἀναπεμπομένου ὑπὸ πάντων ἄφνω παῖδα ἀρθῆναι εἰς τὸν ἀέρα ὑπὸ τινος δυνάμεως καὶ τούτῳ ἐνθέσθαι τοῦ λιτανεύειν τὸ τρισάγιον καὶ λέγειν ἅγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς, καὶ ταῦτα ἀπαγγεῖλαι τῷ ἐπισκόπῳ προσετέχθη. ὃς καὶ μετὰ τρίωρον ἔσθῃ ἐν τῷ τριβουναλίῳ παρὰ τοὺς πόδας τοῦ αὐτοῦ ἐπισκόπου καὶ διεγήσατο ταῦτα ὁ παῖς καὶ οὕτως λιτανευσάντων ἔστησαν οἱ φόβοι.

⁵⁷ C, f. 273v: omittit „αὐτῶν”.

⁵⁸ C, f. 273v: „ἀρπαχθῆναι”.

⁵⁹ C, f. 273v: „μνηυθῆναι”.

⁶⁰ C, f. 273v: „καὶ πάλιν ἐπιστραφέντος ἐκ τοῦ ἀέρος τοῦ παιδίου καὶ τὸ μνηθὲν ἀπαγγεῖλαντος καὶ οὕτω τοῦ λαοῦ ὑμνήσαντος ἡ ἀπειλὴ τοῦ θεοῦ παρευθὺς ἐκόπασεν”.

Wydaje się, że najwcześniejsze uchwytnie źródłowo relacje dotyczące cudownego objawienia hymnu Trisagion w czasie trzęsienia ziemi w Konstantynopolu pod koniec panowania cesarza Teodozjusza należy łączyć z panowaniem cesarza Anastazjusza i gwałtownym sporem wokół dodatku teopaschickiego do tego hymnu w stolicy w drugiej dekadzie VI wieku. Ponadto bardzo prawdopodobne jest, że przekaz ten powstał w klasztorze akometów, skrajnych zwolenników dyofizytyzmu i przeciwników teopaschizmu. Wszystko to prowadzi ponownie do dzieła Teodora Lektora, które powstało pod koniec drugiej dekady VI wieku, gdyż Teodor jest bardzo bliski w swych poglądach akometom i wydaje się, że korzystał z ogromnego zasobu biblioteki ich klasztoru przy tworzeniu swego dzieła⁶¹. Skrajny dyofizytyzm wspomnianych mnichów, który zaowocował oskarżeniem ich o nestorianizm w okresie panowania cesarza Justyniana, może nawet sugerować związek tych mnichów z interpolacją dokonaną w dziele Nestoriusza. Zarówno Teofanes, jak i Jan z Damaszku czy Jerzy Mnich znali dzieło Teodora Lektora, czy w oryginale (Jan), czy też w formie epitomy (Teofanes, Jerzy Mnich), dokonując pewnych przekształceń w tekście. Przykładowo na podstawie fałszywej korespondencji do Piotra Folusznika widać, że umiejscowienie wydarzeń w Hebdomonie znajdowało się w pierwotnej wersji Teodora, co zachował Teofanes, a Jan i Jerzy (lub ich wspólne źródło) pominęli jako w ich opinii nieistotny szczegół.

W końcu argument za przypisaniem genezy obu powyższych passusów Teodorowi Lektorowi można odnaleźć w *Historii Kościoła* Nicefora Kaliksta Ksantopulosa, późnego bizantyńskiego autora z przełomu XIII i XIV wieku. W części pracy poświęconej panowaniu cesarza Teodozjusza II informuje on o powstaniu siedmiu śpiących w Efezie i podaje dwukrotnie ten sam czas ich nieobecności co Jerzy Mnich – 372 lata⁶². Obaj autorzy zdają się popełniać ten błąd bezrefleksyjnie, mimo że obydwoj byli autorami dzieł obejmujących panowanie Decjusza (Nicefor prześladowaniom Decjusza poświęca ostatnie rozdziały księgi V, Jerzy zaś – osobny akapit w księdze VIII). Możliwe zatem, że tylko Teofanes, który prowadził swe dzieło w systemie annalistycznym i czynił wiele

⁶¹ Zob. P. Blaudeau, *Alexandrie et Constantinople (451-491). De l'histoire à la géo-ecclésiologie*, Roma 2006, s. 568 oraz *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, s. 97.

⁶² Nicephorus Callistus Xanthopoulos, *HE* XIV 45, PG 146, 1213 A: „Πρὸ δύο γοῦν καὶ ἑβδομήκοντα καὶ τριακοσίων ἐνιαυτῶν πρᾶγμα ἐνήργει oraz 1213 B: καὶ γε οὕτως ἐπὶ τριακόσια καὶ ἑβδομήκοντα καὶ δύο διέμειναν ἔτη ὑπνοῦντες”.

wysiłków, aby ustalić prawidłową chronologię opisywanych wydarzeń, poprawił odnaniezoną w swym źródle długość okresu uśpienia prześladowanych. Nicefor korzystał z epitomy dzieła Teodora Lektora, co więcej jeden z czterech zachowanych jej rękopisów, *Codex Baroccianus* 142, należał właśnie do niego⁶³. W dziele Nicefora bezpośrednio po wspomnianej legendzie znajduje się narracja dotycząca cudownego objawienia hymnu *Trisagion* za panowania Teodozjusza, w narracji tej, podobnie jak w dziele Jerzego Mnicha, znajduje się informacja o tym, że trzęsienie ziemi dotknęło nie tylko Konstantynopol, ale większy obszar: Hellespont, Frygię, Bitynię i ogólnie wiele obszarów Wschodu i Zachodu⁶⁴, informacji tej nie ma w dziele Teofanesa, jak i w innych wspomnianych wyżej relacjach o cudownym objawieniu hymnu. Interesujące jest to, że Ewagriusz Scholastyk również wymienia Bitynię, Hellespont i Frygię jako krainy, które ucierpiały w trzęsieniu ziemi, jednak opisane przez niego nieszczęście nastąpić miało w 447 roku⁶⁵. Możliwe zatem, że źródło, na którym opierali się Jerzy i Nicefor, połączyło informacje dotyczące obu trzęsień ziemi. Co więcej, możliwe że trzęsienie z 437 roku jest literacką fikcją powstałą w drugiej dekadzie VI wieku jako argument w celach polemicznych, podobnie jak szczegółły legendy o objawieniu hymnu *Trisagion*.

W relacjach Nicefora Kaliksta i Jerzego Mnicha znajdują się jednak pewne różnice: obszary dotknięte trzęsieniem ziemi nie pokrywają się w pełni w tych relacjach, gdyż Jerzy nie wspomina Wschodu, mówi zaś o Tracji i Galacji, o których milczy Nicefor. Ten ostatni autor podaje też, że trzęsienie ziemi trwało około sześć miesięcy⁶⁶, podczas gdy Jerzy informuje o trzech miesiącach wstrząsów, Teofanes zaś – o czterech. Mimo tych rozbieżności znaczące podobieństwa obu relacji, które w dodatku odróżniają te przekazy od innych znanych źródeł, pozwalają na wysunięcie tezy, że obydwaj autorzy czerpali z tego samego źródła, którym zgodnie z sugestią Honigmanna i Opitza była najprawdopodobniej *Historia*

⁶³ Zob. *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, s. 186.

⁶⁴ Nicephorus Callistus Xanthopoulos, *HE* XIV 46, PG 146, 1217 A: „Μετέσχε δὲ τῶν ἐκ σεισμοῦ δεινῶν τὰ πολλὰ Βιθυνία τε καὶ Ἑλλήσποντος, ἑκατέρα τε Φρυγία, καὶ τῆς ἑω τὰ πλεῖστα, ὥς εἴρηται. Καὶ τὸ πλεόν δὲ τῆς ἑσπέρας ἐπέδραμε”.

⁶⁵ Evagrius Scholasticus, *HE* I 17, ed. Bidez – Parmentier, s. 27: „παθεῖν τε καὶ τὰ πολλὰ Βιθυνίας τε καὶ Ἑλλησπόντου, Φρυγίας τε ἑκατέρας”.

⁶⁶ Nicephorus Callistus Xanthopoulos, *HE* XIV 46, PG 146, 1216 C: „Εἰς γὰρ μῆνας μάλιστα ἔξ διαγέγονεν ὁ σεισμὸς”.

Kościoła Teodora Lektora⁶⁷. Różnice w narracji, zwłaszcza spora dysproporcja w długości opowieści, sugeruje wszakże, że Jerzy korzystał z epitome dzieła Teodora, podczas gdy Nicefor mógł mieć dostęp do istniejących jeszcze w jego czasach wypisów z oryginalnej *Historii Kościoła*, tym bardziej, że *Codex Baroccianus* 142, z którego z pewnością Nicefor korzystał, nie zawiera żadnego z wymienionych powyżej passusów.

Trzeci passus z *Kroniki* Jerzego Mnicha, który, jak sądzę, można przypisać Teodorowi Lektorowi, dotyczy wyboru Marcjana na cesarza przez Pulcherię (Jerzy Mnich, *Chronica*, s. 610, 8-18 ~ Teofanes, *Chronographia*, s. 103, 8-16). Oba teksty są bardzo podobne i zawierają wiele analogii (zaznaczonych w poniższym zestawieniu pogrubieniem), przekaz ten nie jest też znany z innych źródeł.

Jerzy Mnich, <i>Chronica</i> , ed. de Boor, s. 610, 8-18	Teofanes, <i>Chronographia</i> AM 5942, ed. de Boor, s. 103, 8-16
τοῦ γὰρ Θεοδοσίου τελευτήσαντος, καὶ μήπω τοῦτο <u>τινι</u>⁶⁸ γνωσθέν, μεταστελαιμένη τοῦτον Πουλχερία ἡ τοῦ βασιλέως ἀδελφῇ στρατιωτῶν ὄντα καὶ γέροντα καὶ ἐν σωφροσύνῃ καὶ σεμνότητι βίου διαπρέποντά <u>φησι</u> πρὸς αὐτόν· ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς ἐτελεύτησεν, ἐγὼ δέ σε ἐξελεξάμην ἐκ πάσης τῆς συγκλήτου ὡς ἐνάρετον, δός μοι λόγον ὅτι φυλάττεις⁶⁹ μου τὴν παρθενίαν ἄσυλον⁷⁰, ἦν τῷ θεῷ ἀνεθέμην, καὶ ἀναγορεύσω⁷¹ σε βασιλέα. τοῦ δὲ συνθεμένου τοῦτο μεθ' ὅρκου, <u>προσκαλεῖται</u> τὸν πατριάρχην καὶ τὴν σύγκλητον καὶ ἀναγορεύει αὐτὸν βασιλέα.	ἡ δὲ μακαρία Πουλχερία, μήπω τινὶ τῆς τοῦ βασιλέως τελευτῆς γνωσθείσης, μεταστελαιμένη Μαρκιανόν, ἄνδρα ἐν σωφροσύνῃ καὶ σεμνότητι διαπρέποντα γέροντά τε ὄντα καὶ ἱκανώτατον, <u>λέγει</u> πρὸς αὐτόν· “ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς ἐτελεύτησεν, ἐγὼ δέ σε ἐξελεξάμην ἐκ πάσης τῆς συγκλήτου, ὡς ἐνάρετον, δός μοι λόγον, ὅτι φυλάττεις τὴν παρθενίαν μου, ἦν τῷ θεῷ ἀνεθέμην, καὶ ἀναγορεύω σε βασιλέα.” τοῦ δὲ συνθεμένου τοῦτο, <u>μεταστέλλεται</u> τὸν πατριάρχην καὶ τὴν σύγκλητον καὶ ἀναγορεύει αὐτὸν βασιλέα Ῥωμαίων.

Do przypisania genezy tej opowieści Teodorowi Lektorowi skłania nie tylko jej nieobecność w innych źródłach informujących o objęciu władzy przez Marcjana po śmierci Teodozjusza, ale również układ *Kroniki* Jerzego Mnicha, który, jak wspomnieliśmy wyżej, podaje informacje ze swych źródeł w seriach. Jeżeli chodzi o wydarzenia polityczne

⁶⁷ Zob. Gentz, *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulos und ihre Quellen*, s. 139, przyp. 1.

⁶⁸ C, f. 276r: „τινι τοῦτό”.

⁶⁹ C, f. 276r: „φυλάττης”.

⁷⁰ C, f. 276r: omittit „ἄσυλον”.

⁷¹ C, f. 276r: „ἀναγορεύω”.

z okresu tego panowania, Jerzy opiera się w pozostałych passusach wyłącznie na epitome dzieła Teodora. Są to kolejno bezpośrednio następujący po omawianym passusie s. 610, 18-22 ~ *Epitome* 363 (s. 102, 21-25); s. 610, 22-611, 5 ~ *Epitome* 301 (s. 91, 7-10); s. 611, 5-11 ~ *Epitome* 352 (s. 99, 22-100, 3); s. 611, 12-14 ~ *Epitome* 354 (s. 100, 11-13) oraz s. 611, 14-17 ~ *Epitome* 365 (s. 103, 3-7). Po tym ostatnim passusie następuje opis wydarzeń religijnych w okresie panowania Marcjana – sobór w Chalcedonie (s. 611, 17-612, 21), opis Symeona Stylity (s. 612, 21-26, również zaczerpnięty z *Epitome* 535 i 536 (s. 154, 1-6), obszerny cytat z dzieła Teodoretą z Cyru *Historia religiosa* 26 dotyczący ascezy Symeona (s. 612, 26-615, 18) zakończony cytatem z dzieła Bazylego Wielkiego *De spiritu sancto* (s. 615, 19-616, 3).

Dodatkowym argumentem za przypisaniem tego passusu Teodorowi jest treść wspomnianej anegdoty. W bardzo pozytywnym świetle ukazana jest w nim Pulcheria, która roztropnie wybiera najlepszego z możliwych kandydatów na tron, człowieka starszego roztropnego, poważnego. Nadto passus ten, wbrew krytycznym wobec Pulcherii głosom wysuwany ze strony monofizytów i nestorian, broni dziewictwa Pulcherii, która mimo poślubienia Marcjana nie złamała swych ślubów czystości⁷². Opis ten wyszedł z pewnością spod pióra zaangażowanego zwolennika soboru w Chalcedonie. Zachowane fragmenty *Epitome* wskazują, że Teodor Lektor uczynił z Pulcherii na kartach swej historii właśnie osobę wzorcową, pełną mądrości, pobożności i świętości⁷³.

Tym niemniej Richard Burgess uznał, że wspomniana wersja, nazwana przez niego wersją Teofanesową, została stworzona jako apologetyczna odpowiedź na zarzuty monofizytów, podważających pozycję Pulcherii. Kanadyjski badacz uznał, że na początku IX wieku siła monofizycznej propagandy była jeszcze na tyle istotna, że środowisko chalcedońskie chciało się jej przeciwstawić poprzez podkreślenie zachowania ślubów czystości przez Pulcherię po jej ślubie z Marcjanem⁷⁴. Wydaje się to jednak nadinterpretacją. Jak wspomniałem wyżej, kwestia obrony

⁷² O propagandzie uderzającej w czystość Pulcherii, zob. R. Burgess, *The Accession of Marcian in the Light of Chalcedonian Apologetic and Monophysite Polemic*, ByZ 86/87 (1993/1994) s. 50-54.

⁷³ Zob. R. Kosiński, *Obraz kobiet w wybranych dziełach historiografii kościelnej z VI wieku. Część I. Historia Kościoła Teodora Lektora i Kronika Wiktora z Tonnonny*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 13 (2022) s. 19-22.

⁷⁴ Burgess, *The Accession of Marcian in the Light of Chalcedonian Apologetic and Monophysite Polemic*, s. 61.

wizerunku Pulcherii była najbardziej aktualna w wojnie propagandowej w stuleciu następującym bezpośrednio po soborze. Już tworzący w połowie VI wieku biskup Wiktor z Tonnony, zagorzały chalcedończyk, który w swej *Kronice* relację o wydarzeniach obejmujących lata 451-518 opiera niemal zupełnie na relacji wielbiącego Pulcherię Teodora Lektora, słowem o niej nie wspomina. Kwestia ta nie rozpalala tym bardziej umysłów chalcedończyków w IX wieku. Wprawdzie Burgess sugeruje, że epizod ten jest starszy od *Chronografii* Teofanesa i został przez niego zaczerpnięty prawdopodobnie z powstałej w Palestynie syryjskiej kroniki obejmującej okres do 780 roku, pomysł ten jednak pozostaje tylko niesprawdzalną hipotezą. Oczywiście przypisanie anegdoty Teodorowi Lektorowi również jest jedynie hipotetyczne, wydaje się jednak, że więcej argumentów przemawia właśnie za tym rozwiązaniem.

Podsumowując, na podstawie powyższej analizy oraz wcześniejszych badań można uznać, że Jerzy Mnich, opisując w swej *Kronice* okres panowania cesarza Marcjana, wykorzystał *Epitome* dzieła Teodora Lektora jako swoje podstawowe źródło do tego okresu. Jerzy umieścił w tej części swej pracy nie tylko passusy ze streszczenia *Historia ecclesiastica* Teodora, ale i jego wcześniejszego dzieła *Historia tripartita*, która kończyła się na panowaniu cesarza Teodozjusza II (opowieść o wychowaniu tego cesarza przez Pulcherię). Z tych też względów uważam za prawdopodobne, że obecna także *Chronografii* Teofanesa opowieść o kluczowej roli Pulcherii w wyniesieniu Marcjana na tron, której źródło pozostaje nieznane, również pochodzi z dzieła Teodora Lektora. Przyczyną obfitego czerpania przez Jerzego w tej części pracy właśnie z *Epitome* była zapewne ograniczona liczba dostępnych mu źródeł omawiająca niezwiązane z soborem chalcedońskim wydarzenia z okresu panowania tego cesarza.

W części poświęconej panowaniu Teodozjusza II Jerzy wykorzystywał źródła inne niż *Epitome*, a liczba opowieści, które można łączyć z dziełem Teodora, jest znikoma. W sposób pewny można przypisać *Epitome* jedynie opowieść o biskupie Attyku i żydowskim paralityku, w dodatku zaczerpniętą prawdopodobnie za pośrednictwem *Chronografii* Teofanesa. Z *Chronografii* Jerzy zaczerpnął zapewne też informację dotyczącą świątyni w Chalkopratejach, jakkolwiek jej rdzeń mógł wywodzić się z dzieła Teodora i zostać w późniejszym okresie poddany

zniekształceniom⁷⁵. Na podstawie paralel z *Chronografią*, układu *Kroniki* Jerzego i porównania z innymi źródłami można jednak hipotetycznie łączyć z *Historią* Teodora dwie inne opowieści występujące w *Kronice*, których źródło pozostaje nieznane. Pierwsza z nich dotyczy opowieści o przebudzonych w Efezie, którzy zasnęli w okresie panowania cesarza Decjusza, druga o cudownym wydarzeniu związanym z objawieniem hymnu *Trisagion*. Wydaje się, że jeżeli obie opowieści wywodzą się z dzieła Teodora, dziełem tym była *Historia ecclesiastica*, nie zaś z *Historia tripartita*.

Bibliography

Sources

- Anonymus, *Narratio de rebus Armeniae*, ed. G. Garitte, Louvain 1952.
- Arethas Caesariensis, *Scripta minora*, ed. L.G. Westerink, *Arethae archiepiscopi Caesariensis scripta minora*, t. 1, Leipzig 1968.
- Asclepiadae episcopi epistola ad Petrum Fullonem, ed. O. Günther, *Epistulae imperatorum pontificum aliorum inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae Avellanae quae dicitur collectio*, cz. 1: *Prolegomena, Epistulae I-CIV*, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1895, s. 212, 14-219, 11.
- Constantinus Stilbes, *Libellus contra Latinos*, ed. J. Darrouzès, *Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins*, „Revue des études byzantines” 21 (1963) s. 50-100.
- Demetrius Cyzicensis, *Tractatus de rebus Armeniae*, PG 127, 880 A-901 D.
- Evagrius Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, ed. J. Bidez – L. Parmentier, *The ecclesiastical history of Evagrius: with the scholia*, London 1898.
- Felices papae epistola ad Petrum Fullonem, ed. E. Schwartz, ACO III 229, 30-38 = ed. O. Günther, *Epistulae imperatorum pontificum aliorum inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae Avellanae quae dicitur collectio*, cz. 1: *Prolegomena, Epistulae I-CIV*, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1895, s. 162, 1-169, 19.
- Georgius Cedrenus, *Historiarum compendium*, ed. L. Tartaglia, *Georgii Cedreni Historiarum compendium*, Roma 2016.
- Georgius Monachus, *Chronicon*, t. 2, ed. C. de Boor, Lipsiae 1904.

⁷⁵ Przykładowo w rękopisie *Codex Baroccianus* 142 w treści *Epitome* 28 (363) informującej o fundowaniu przez Pulcherię kościoła św. Wawrzyńca znajduje się interpolacja dopisująca do fundacji augusty również kościoły w Blachernach, Chalkopratei i Hodegonie, nieobecna w rękopisie *Codex Athos Vatopedi* 286 i w *Chronografii* Teofanesa. Zob. *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, s. 191 oraz 214-215.

- Iob, *De Verbo incarnato commentarius*, w: Photius, *Bibliotheca*, cod. 222, ed. R. Henry, Photius, *Bibliothèque*, t. 3, Paris 1962, s. 152-227.
- Iohannes Damascenus, *Contra Jacobitas*, ed. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, t. 4, *Liber de haeresibus. Opera polemica*, Berlin – New York 1981, s. 99-153.
- Iohannes Damascenus, *De fide orthodoxa*, ed. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, t. 2, *Expositio fidei*, Berlin – New York 1973.
- Iohannes Damascenus, *Epistula de hymno trisagio* ed. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, t. 4, *Liber de haeresibus. Opera polemica*, Berlin – New York 1981, 289-332.
- Iustini eiscopi epistola ad Petrum Fullonem, ed. E. Schwartz, ACO III 229, 30-38 = ed. O. Günther, *Collectio Avellana, Epistulae imperatorum pontificum aliorum inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae Avellana quae dicitur collectio*, cz. 1: *Prolegomena, Epistulae I-CIV*, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1895, s. 182, 5-187, 19.
- Nestorius, *Liber Heraclidis*, tł. F. Nau, Nestorius, *Le livre d'Héraclide de Damas*, Paris 1910.
- Nicephorus Callistus Xanthopoulos, *Historia ecclesiastica*, Patrologia Graeca 147.
- Patria*, ed. T. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, t. 2, Leipzig 1907 = *Accounts of Medieval Constantinople. The Patria*, tł. A. Berger, Cambridge – London 2013.
- Quintiani episcopi epistola ad Petrum Fullonem, ed. E. Schwartz, ACO III 229, 30-38 = ed. O. Günther, *Collectio Avellana, Epistulae imperatorum pontificum aliorum inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae Avellana quae dicitur collectio*, cz. 1: *Prolegomena, Epistulae I-CIV*, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1895, s. 170, 1-183, 2.
- Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehay, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi*, Brussels 1902.
- Theodorus Lector, *Epitome*, ed. R. Kosiński – A. Szopa – K. Twardowska, *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, Kraków 2019 = ed. G.C. Hansen, GCS NF 3, Berlin 1995.
- Theophanes, *Chronographia*, t. 1, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.
- Victor Tonnonensis, *Chronicon*, ed. R. Kosiński, *Wiktor z Tonnony i jego dzieło*, Kraków 2023, 236-289 = *Victoris Tonnennensis episcopi Chronica*, MGH, Auctores antiquissimi 11, ed. T. Mommsen, Berlin 1894 = Vittore da Tunnuna, *Chronica. Chiesa e impero nell'età di Giustiniano*, ed. A. Placanica, Firenze 1997 = *Victoris Tunnunensis Chronicon cum reliquiis ex Consularibus Caesaraugustanis et Iohannis Biclarensis Chronicon*, ed. C. Cardelle de Hartmann, *commentaria historica ad Consularia Caesaraugustana et ad Iohannis Biclarensis Chronicon*, ed. R. Collins, Corpus Christianorum, Series Latina CLXXIII A, Turnhout 2001.

Studies

- Abramowski L., *Untersuchungen zum „Liber Heraclidis“ des Nestorius*, Louvain 1963.
- Accounts of Medieval Constantinople. The Patria*, tł. A. Berger, Cambridge – London 2013.
- Berger A., *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988.
- Blaudeau P., *Alexandrie et Constantinople (451-491). De l'histoire à la géo-ecclésiologie*, Roma 2006.
- Blaudeau P., *Discours apologétique et stratégie de substitution: le cas de Flavien de Constantinople dans le Liber Heraclidis de Nestorius*, w: *L'apologétique chrétienne*, red. E. Mathieu – D. Boisson, Rennes 2012, s. 99-111.
- Blaudeau P., *Le Siège de Rome et l'Orient (448-536). Étude géo-ecclésiologique*, Rome 2012.
- Boor C. de, *Neue Fragmente des Papias, Hegesippus und Pierius in bisher unbekannten Excerpten aus der Kirchengeschichte des Philippus Sidetes*, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 5/2, Leipzig 1888.
- Boor C. de, *Zur Kenntniss der Weltchronik des Georgios Monachos*, w: *Historische Untersuchungen. Arnold Schaefer zum fünfundzwanzigjährigen Jubiläum seiner akademischen Wirksamkeit*, Bonn 1882, s. 276-295.
- Burgess R., *The Accession of Marcian in the Light of Chalcedonian Apologetic and Monophysite Polemic*, „Byzantinische Zeitschrift” 86/87 (1993/1994) s. 50-54.
- Croke B., *Two Early Byzantine Earthquake and Their Liturgical Commemoration*, „Byzantion” 51 (1981) s. 125-135.
- Dagron G., *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des Patria*, Paris 1984.
- Downey G., *Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454*, „Speculum” 30 (1955) s. 596-600.
- Gentz G., *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulos und ihre Quellen*, red. F. Winkelmann, Berlin 1966.
- Ginter K., *Spór o 'Trisagion'*, „Res Historica” 14 (2002) s. 221-231.
- Ginter K., *The Trisagion Riots (512) as an Example of Interaction between Politics and Liturgy*, „Studia Ceranea” 7 (2017) s. 41-57.
- Grillmeier A. – T. Hainthaler, *Christ in Christian Tradition*, t. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604)*, cz. 2: *The Church of Constantinople in the sixth century*, tł. J. Cawte – P. Allen, London 1995.
- Grumel V., *La Chronologie*, Paris 1958.
- Guidoboni E. – Comastri A. – Traina G., *Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to the 10th century*, Bologna 1994.
- Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, tł. R. Kosiński – A. Szopa – K. Twardowska, Kraków 2019.
- Holum K.G., *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley – Los Angeles – London 1982.

- Honigmann E., *Stephen of Ephesus (April 15, 448-Oct. 29, 451) and the Legend of the Seven Sleepers*, w: E. Honigmann, *Patristic Studies*, Città del Vaticano 1953, s. 125-168.
- Janeras S., *Le Trisagion: une formule brève en liturgie comparée*, w: *Acts of International Congress. Comparative Liturgy fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948)*, red. F. Taft – G. Winkler, Roma 2001, s. 495-562.
- Kosiński R., *Obraz kobiet w wybranych dziełach historiografii kościelnej z VI wieku. Część I. Historia Kościoła Teodora Lektora i Kronika Wiktora z Tonnonny*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 13 (2022) s. 9-39.
- Kosiński R., *The Chronicle by George the Monk and Its Relation to Theodore Lector's Work*, „Res Gestae” 5 (2017) s. 46-72.
- Kosiński R., *Wiktor z Tonnonny i jego dzieło*, Kraków 2023.
- Lilie R.-J. – Ludwig C. – Zielke B. et al., *Prosopographie der mitbyzantinischen Zeit Online*, Berlin 2013.
- Opitz H.-G., *Theodorus* 48, w: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 5A, red. A.F. Pauly – G. Wissowa – W. Kroll, Stuttgart 1957, k. 1874.
- Schwartz E., *Publizistische Sammlungen zum acacianischen Schisma*, München 1934.
- Stiernon D., *Giobio*, w: *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, t. 2, red. A. Di Bernardino, Genova 1984, k. 1518.